

A m e d e o M o l n á r

O TÁBORSKÉM PÍSEMNICTVÍ

Mluvit o písemnictví táborů se může zdát nadsázkou. Český literární dějepis si nezvykl pojednávat o slovesných projevech, vzešlých z tábořských řad, jako o svérázném celku. Smělý náběh Sabinův z r. 1866 vylíčit "mohutný vzlet duševní", jímž mu táboři "přestoupili meze názorův časových připravující takto dobu docela novou, s minulostí nikde nesoúvisící"¹, zůstal torzem. Nenašel pokračovatele už proto, že nadlouho převládl dojem, jako by nám byl přístup k původní tábořské literární produkci navždy zatarasen a my byli odkázáni jen na prameny odvozené a kalné.² A ještě celých dvacet let po tom, co Zdeněk Nejedlý vytěžil z dochovaného písňového fondu podmanivý obraz vzrušené citovosti tábořských dětí a tábořských válečníků, mohl přední český literární historik vyříditi husitské a tábořské písemnictví větou, že z něho burácí vášnivé fortissimo starozákonního fanatismu spojené s obhroublostí prorockých polemik.³

Ta záměna věcného poznání za soud domněle mravní nebo estetický leží ostatně na tábořské kultuře skoro od první chvíle. Už bystrý, houževnatý a znalý odpůrce táborů Jan z Příbramě zahrnoval všecko jejich kulturní snažení pod záhlaví zpupné opovážlivosti. Superba praesumptio prý dohnala tábořské vzdělance k nastolení jakési oblundné antikultury, ze vzdoru vlastně parodující hodnoty, vytvořené vyžralou

tradicí západního křesťanstva.⁴ Nic vlídnějšího netvrdil o tábořském prostředí ani jiný současný svědek, Enea Silvio Piccolomini, i když doznal, že "tento proradný druh lidí má aspoň tu dobrou vlastnost, že miluje písemnictví", že pěstuje vzdělanost.⁵

Je tedy nepochybné: Představitelé soudobé kultury sice bezděky dosvědčili existenci tábořské vzdělanosti, v tom i tábořského písemnictví, ale předznamenali je varovným odsudkem jakožto produkt generis perfidi, nepřátelské společenské síly, kterou je třeba potlačit a umlčet. A pro svůj útočný náboj ideový bylo tábořské písemnictví také ničeno dílem už v době svého vzniku,⁶ dílem v období polipanském, zvláště poděbradském,⁷ nepřihlížíme-li ke globálnější zkáze, jakou celé husitské písemnictví postihl vítězný nástup protireformace.

Uvážíme-li, že "tábořská literatura, tak žalostně většinou zničená",⁸ vznikala opravdu inter arma, tedy za podmínek krajně ztížených a její rozsah omezujících, může překvapit, že dosud nemáme ani soupis toho mála, které se z ní dochovalo.⁹ Takový soupis by se, pravda, rozrostl, kdyby měl na jedné straně obsáhnout i čilý polemický ruch, jímž hned po roce 1414 vřelo to, co bylo právem nazváno pražským ohniskem tábořství,¹⁰ a na druhé straně zase zahrnout jedinečnou literární tvořivost Petra Chelčického, tak neodmyslitelně spjatou s tábořskou skutečností. Zřekneme-li se však tak širokého záběru a budeme-li mít za tábořské písemnictví jen slovesnou produkci vzešlou z tábořského hnutí po roce poutí na hory až do umocnění tábořských kněží v poděbradských žalářích, zbude i v takto vyměřeném časovém rozpětí mezi léty 1419 a 1452 ještě dost podnětů pro naši zvědavost.

Budeme se ptát, kam se poděly všechny ty traktáty a traktátce, články, knížky a knihy, napsání a kázání i písně, které táboři "jsou rozdali téměř po vši zemi", "po obcích a městech" a "latině i česky po zemi lidu rozepsali" a "kteréž

jsme my", jak dodával Jan z Příbramě, "i mnozí jiní mistři i kněží viděli".¹¹ Příbram sledoval tábořskou literaturu s rozhněvanou dychtivostí a podal o ní cenné informace zvláště ve své snůšce postřehů o Životě kněží tábořských. Odjinud víme, že těmto kněžím dával jejich senior Mikuláš Biskupec z Pelhřimova přímo za povinnost "non ociari, sed in manu sua tenendo legem scribere".¹² I když z takového opisovačství¹³ a spisování měla především prospěch bible a její výklad, musíme s jistotou předpokládat, že se nejedno kněžské pracoviště tábořského svazu proměnilo ve skriptorium, z něhož se šířily i programové projevy tábořské strany. Z polipanského období máme dosvědčenu pro německé země existenci několika skladů husitských, jmenovitě pak tábořských spisů. Pečovala o ně valdská diaspora vedená cestujícími kazateli, kteří se všichni vyškolili v Čechách v rámci akce, jež původně měla podpořit propagandistickou zahraniční politiku prokopského období spanilých jízd.¹⁴ Za okolností dosud ne zcela vyjasněných se z těchto knižních depozit ještě v 15. století pozoruhodně obrodila literatura románských valdských, a to na základě tábořských vzorů a předloh.¹⁵ A v 16. století, už v době nástupu Lutherovy reformace, bylo lze z rozptýlených zbytků těchto skladů vynést na světlo vedle spisů Matěje z Janova a Mikuláše z Drážďan¹⁶ také jinak zcela neznámý německý tábořský manifest, daný asi v Chebu dne 25. května 1430,¹⁷ a dvojí tábořské latinské rozpracování kriticky úderného motivu antikristovského.¹⁸ Mohla-li tedy dějepisná heuristika posbírat těchto několik plodů tábořské slovesné tvořivosti ještě na suchém dřevu období polipanského, zastřehého, podle slov Palackého, tmou a zármutkem, oč větší úrodu smírně očekávat na zeleném dřevu tábořského revolučního rozmachu.

Nicméně proti přehnaným nadějím v tomto směru musíme rovněž slyšet svědectví o hlubokém tábořském odporu k oficiální školní učenosti a k tradičnímu způsobu provozování literatury. V prvních letech hnutí se ozývají na horách i jinde sel-skoplebejské hlasy valdského přídechu o zbytečnosti a škod-

livosti škol, založených na církevním právu a počítajících i s utlačovatelským právem světským, přežvykujících výroky svatých doktorů a propadlých akademické honbě za tituly, plané vášni disputační a intelektuálskému chytračení, hlasy proklínající výtvarné umění ve službách náboženství, ať se podílelo na stavbě klášterů a kostelů, kaplí nebo oltářů, ať na výzdobě obrazové, ať na ornátové strůji liturgické, hlasy zamítající responsorní zpěv a varhany jako přehlušující (tumultuosus) zvěstné slovo kázání a proto také ještě menšího prospěchu než štěkot psů. Ostatně praktický ikonoklasmus zakladatelských let tábora, vzpoura proti "kúzedlniči" kultické magii, se stal neposlední příčinou tábořského rozchodu s univerzitní Prahou. Roztrpčen tímto vandalstvím, zapsal Příbram ve jménu ochrany kulturních statků národa tuto zdrcující obžalobu táborů:

"... jali sú sě libraři předrahých a přeušlechtilých kaziti a v ně násilně vpadati a všecky kněhy, jenž sú najdražší klenot české země, každý sobě roztrhovati, a jedni je kaziti a jedni prodávati."¹⁹ A nebylo by nesnadné přimozit obdobná obvinění z per souvškovců - je přece známo, že Josef Pekař především na nich založil svou čtyřsvazkovou monografii o tábořech doby Žižkovy, aby vtiskl tábořské vzpourě nesmazatelný znak národního neštěstí, škleb revoluce, jež prý zemi zbavila "většiny památek krasoumy a dílen kulturních" a odcizila ji "duchovnímu proudění evropskému".²⁰

U nás a dnes je sotva třeba se zdržovat obranou společensky pokrokového dosahu revolucí vůbec a husitské zvlášť. Nечceme zde vyvracet naznačená obvinění táborů z obrazoborecké ničivosti, nýbrž se pokusit o nejstručnější celkovou charakteristiku písemnictví táborů jakožto projevu jejich revoluční kultury, svým způsobem alternativní k vzdělanosti světa, je-muž se vzepřeli. Vše, co splynulo z tábořských per, bylo napořád ve službách lidové reformace přerostlé v revoluci. I když víme o citelném rozdílu a dialektickém napětí mezi písemnostmi, vzniklými v kvasivém období nadvlády chudiny v prvotním táboře, a mezi tábořskou literaturou psanou po r. 1421,

patrná zůstává ideová kontinuita její stranickosti. Mikuláš z Pelhřimova se nejspíš nemýlil, když tábořskému boji duchovnímu přiznával ústrojnou vnitřní souvislost, nepřerušenou ani "periodizačními" zářezy předválečných, válečných a poválečných let (ante moderna bella, tempore illorum bellorum et post illa bella). Po celou tu dobu, soudil už z polipanského odstupu, spočívala specifická tábořství v úzké souvztažnosti mezi kazateli a věrným lidem. Jejich sdruženému úsilí patří výlučně reformační propositum. "Populus una cum sacerdotibus cum eodem laborantibus" jsou konkrétní instancí tábořské reformační a revoluční praxe, zahrnující i rány, zasa-zované "utlačovatelům nevinných a ostatním zatvrzelým pře-stupníkům božího zákona, kteří se od svých zločinů nedají od-vrátit jinými, mírnými prostředky".²¹

Je pochopitelné, že z takového předpokladu se musel do-stat do prudkého pohybu a zvichření také sled a hodnotová stupnice literárních jevů a v nich zase sklad jednotlivých literárních složek. Bylo zjištěno, že sama větná skladba tábořských projevů dávala přednost srozumitelnosti před složitými vazbami²². Chtěl bych navíc zdůraznit, že slohová prostota tábořského spisování byla zásadní, nikoli tedy nutně důsledek neumělosti, a že závisela jak na uvědomělém tábořském biblismu, tak na tábořské sociální revolučnosti. Biskupec přímo vyslovil přesvědčení, že vzorové vyjadřovací formy Písma svatého i jeho "logika" mají bytostně blízko k plebejskému a selskému výrazu. Radikální žáci Jakoubka ze Stříbra sdíleli se svým učitelem názor, že v Písmu je pravda "vyslovena s podivuhodnou hloubkou a pokorou".²³ Když středověcí spisovatelé přiznávali Písmu tuto pokoru, humilitas, nízkost až škaradost nesouměřitelnou s literární sublimitas vyššího slohu, vyznávali tím, že se v bibli "zrodil zcela nový druh vznešenosti, který nevyklučuje, ale zahrnuje to, co je všední a nízké, takže ve stylu právě tak jako v obsahu splyvá nejnižší s nejvyšším".²⁴ Táboři se odvážili ještě dalšího kroku, když z biblické nízké slohovosti vyčítali bezmála třídním viděním angažo-

vanost biblického poselství na straně ponižených. Biskup se svými druhy výrazně konstatoval, že "jiná je řeč pánů a jiná řeč lidí ztročených" (aliter locuntur domini et aliter servi)²⁵ a že právě touto druhou řečí, mluvou ztročených, zaslíbují Písmo osvobození. A s hrdostí až provokativní obhajoval právo tábořských bohoslovců užívat jádrného selského jazyka. Bylo to přiznání k zástupům, které tábořský program shromáždil a postavil do odboje proti starému mocenskému a majetkovému rozdělení společnosti. Pravdu Kristova zákona je třeba šířit až k jejímu zlidovění, a to tak, že se tábořský vzdělanec bude učit od řeči lidu. "Je lépe věci skryté vysvětlovat selskou řečí než věci jasné zamlžovat filozofickými frázemi. Kdo volí pro svou řeč plebejský výraz, chce ji zřejmě uzpůsobit tak, aby každý, kdo ji slyší, byl přesvědčováním přiveden k stejnému názoru."²⁶ Kazatel, tedy vlastní tvůrce tábořské literatury, nesmí napodobovat "locuciones pompasticas secularium dominorum", naopak "pokorný má býti" - pokorný ve smyslu humilitas, o níž jsme právě promluvili - a "v dobrém s poddanými se sjednávati a tovaryšství držeti."²⁷ Solidarita se společensky poniženými se v tomto osvětlení stává podmínkou funkčnosti všeho tábořského písemnictví. Programové přilnutí k plebejskému výrazu musíme tedy v tábořských projevech chápat jako kritický protest k starému režimu, jako výhoda jeho vlekulé zaprodanosti životnímu, ale i literárnímu slohu, jehož superba loquela byla výrazem panské, mocenské, vykořisťující nadřadnosti. "Neliterární" bezprostřednost některých tábořských slovesných projevů, blízkou hovorové řeči, můžeme označit za účinný způsob sdělení pro obsah radikální, úderný, revoluční.

P í s m o s v a t é

S rozpoznáním biblické slohové humilitas přímo souvisí důraz, jaký táboři položili na skutečnost, že Písmo bylo původně napsáno nikoli v latině, nýbrž v mateřštině lidí, jimž byly jeho jednotlivé knihy určeny. Táboři odtud vyvodili im-

perativní postulát překladu Písma do národních jazyků. Že se naléhavě přimlouvali za bibli německou, italskou, českou a maďarskou vzbudilo na basilejském koncilu velké pohoršení.²⁸

Tábořskou práci na české bibli, svérázně ztvárnující takzvanou třetí recenzi českého biblického znění, nám přiblížil Bohuslav Souček.²⁹ Prokázal zejména význam české bible, kterou počátkem r. 1432 na příkaz tábořského hejtmana Filipa z Padařova začal psát a snad i iluminovat písař Jan Aliapars na hradě Ostromeči nad Vltavou. Práci dokončil rok po Lipanech v červnu, nejspíš na Táboře. Úzkostlivé přimknutí k vulgátní předloze co možná nejneporušenější charakterizuje tábořské úsilí o biblický text a jeho převod, který právě svou doslovností hleděl čelit "Antikristově úskočnosti".³⁰ Proto také taková shánka po opravených biblich a hodnotných konkordancích, kamkoli táboři přišli.³¹ Jejich útokům na kláštery a klášterní knihovny nesmíme rozumět výlučně jako likvidaci vlivných opor starého světa a jako důsledku naléhavé potřeby zásobování, nýbrž také jako projevu vůle vysvobodit zvláště bibli ze zajetí sociálně výsostného prostředí, v němž jí hrozilo ustrnutí. Vždyť s lollardským Opus arduum valde a se Želivským byli táboři přesvědčeni, že neprávem "mniši skrývají knihy a zamykají je za sto zámků."³² Bylo pak dalším úkolem bibli, vychvácenou z vazby mocenské, osvobodit i z porušenosti textové, aby správně promluvila ke všem. Přitom měli táboři dost ostré tušení o tom, že s jazykovou mentalitou původních biblických jazyků je spjat svéráz Písma a jeho zvěsti. Její bytostná jinorodost jim vynikla právě ze srovnání s mentalitou, projadřující se latinou: "Božská moudrost Židů i moudrost Řeků se vysmívá latinské hlouposti!"³³ Jak blízko mělo toto rozlišení k převratné větě, kterou do dvaceti let bude formulovat italský humanista Lorenzo Valla: "Písmo svaté ve vlastním smyslu je jeho znění hebrejské a řecké. V latině není nic těžé povahy!"³⁴

K á z á n í a b i b l i c k é v ý k l a d y

Rozmach lidového kazatelství spoluvytvářející ovzduší, jež dýchala husitská levice, je sice bohatě doložen svědectvím kronikářským a protitáborskou polemikou, mnohem hůře však pří-
mými doklady.³⁵ Lidoví kazatelé odůvodňovali své jednání jako již valdenští zásadou, že každý, kdo poznal pravdu evangelia, je povinen ji hlásat bez ohledu na jakoukoli kanonickou misi.³⁶ O stoupencích Martínka Húska říká starý letopisec,³⁷ že jejich kázání mělo esoterický ráz, když "pokutně v hospodách počechu sobě kázati". U pikartských kazatelů musíme předpokládat odvolání na bezprostřední mystickou inspiraci. Její nekontrolovatelnost jakoukoli normou přikládanou zvnějšku dovolila do kázání vnášet mluvu, představivost, zájmy a touhy obecného lidu v míře, která jinde měla sotva obdobu. Ve výkyvu tak extrémním ztrácelo ovšem kázání své biblické východisko a měnilo se vlastně v nový mluvní útvar.³⁸

V Biskupově retrospektivě na genezi tábořského hnutí neztratilo sice kázání nic ze svého významu, ale obraz byl nejspíš přizpůsoben ideálu, jemuž se tábořský senior oddal: Skrze věrné biblické kázání poznal prostý lid, že byl v minulosti oficiální církví odveden od pravé víry, ano podveden. "Nechtěje setrvat v tomto zavedení a maje důvěru v Pána i v jeho pravdu", uspořádal velká shromáždění na horách, vyhlásil na nich svůj program a stal se iniciátorem reformace, která skoncovala jak se zvykem židovským, tak s dědictvím Konstantinovým.³⁹ Ještě dlouho po vzrušených časech poutí na hory požadoval Biskupec, aby kazatel chodil za svými posluchači z místa na místo a pamatoval, že jeho působišťem je v zásadě celý svět. Poselství, které mu bylo svěřeno, nestáčí ostatně sdělovat ústně. Musí sáhnout ke všem dostupným prostředkům sdělení, hlavně také písemným. Jen tak zachová svou výzvu ještě i příštím pokolením.⁴⁰

Za písemné zachycení prototáborských kázání můžeme snad pokládat sbírku osmadvaceti silně asi zkrácených Sermones de Antichristo, jak nám je dochovala edice Otty Brumfelse.⁴¹

Svým odmítavě kritickým soudem o kolísavém postoji "velikého města Pražského", předčasně jásajícího nad vlastními vítězi (40b), se časově hlásí na sám počátek dvacátých let husitského století. Proti universitním mistrům (24a, 25b) hájí autor celou řadu zásad už tábořských, např. ve věci odpustků, očištění, vzývání svatých, svátostí a v živelném odporu k mnichům. Proti antikristovské církvi se ujímá lidí trpících sub statu plebeio (10b, 37b) a straní pohrdaným menšinám. Ale v boji s Antikristem ještě nepočítá s lidovým vojskem ani tam, kde při výkladu Písni písní 6,3 líčí řádnou strategii bitvy. Nekonečné legie, které, jak kazatel doufá, nastoupí po rozprášení hrstky věrných, nemají rysy božích bojovníků tábořské písně; je to ještě naprosto bezbranná successio praedicatorum (27b), jak o ní snil Matěj z Janova.

Zato Anatomia Antichristi,⁴² časově zřejmě pozdější, ale na Sermones závislá, ví už o fyzických bojích, k nimž došlo za kruciáty, zdvižené proti českému království (42b, 23b, 24a, 27b). "Jak velké krveprolití", volá spisovatel (33b), "způsobila v tomto království a v okolních zemích papežská kruciáta a jak mnoho krve vyteklo v jiných královstvích a krajích, to vědí a znají, kdo to zakusili." Ze závěrečných odstavců jednotlivých Sermones de Antichristo zkonstruoval autor Anatomie jakoby na osnově lékařské příručky umnou alegorickou skladbu kypící vzdorem proti římskému papeži, ztělesniteli obluďné deformace historického křesťanství. K tomu cíli využil spisovatel, jako už Sermones, ale s dalšími doplňky z antropologické literatury lékařské a filosofické, prací Matěje z Janova, Viklefových, Husových, Jakoubkových a Mikuláše z Drážďan, autorit, které natrvalo zdomácnily v tábořském bohosloví. Zcela tábořská je spisovatelova dynamická christologie, shodná s formulacemi Jana Němce z Žatce,⁴³ a snad opravdu jen v tábořském prostředí bylo možno mluvit jménem těch, kdo touží s antikristem bojovat a zažehnout proti němu válku (bellum contra eundem...accendere, 46b).

Zpracováním dlouholetého kazatelského působení mezi tá-

bory je Biskupcův obsáhlý výklad na knihu Zjevení.⁴⁴ V konečné podobě pochází z konce dvacátých let. Dílo nasvědčuje tomu, že při výkladu Písma dávalo tábořské kazatelství přednost exegezi průběžné (lectio continua) před výběrovými perikopami tradičního církevního roku. Volba poslední biblické knihy, vyhledávané už milíčovci stejně jako lollardy, Jakoubkem i Želivským pro její eschatologický výhled, byla jistě příznačná. Biskupcův výklad osvědčuje navíc velice nadprůměrnou výši sebekritické reflexe tábořského bohosloví. Proto jeho rozbor, k němuž položil základy F. M. Bartoš, je nezbytným a zároveň vděčným úkolem, máme-li se dobrat většího jasně o dialektické jednotě, plné vnitřního napětí, mezi tábořským bojem duchovním a jeho boji fyzickými, mezi tábořským hnutím jakožto "církví" a tábořským bratrstvem jako politickou mocenskou pozicí.

Poměrně pozdním dokladem odborné zaujatosti tábořského biblismu je Biskupcův několikadílný komentář na evangelijní harmonii, vznikl-li v letech 1436 až 1448. Vrací se k živným pramenům tábořského chápání Ježíšova poselství a jeho zákonodárné vůle a v úvodních statích, podaných formou scholastických kvestií, proklubuje viklefské teoretické přístupy k biblické exegezi, tedy i starozákonní.⁴⁵

P í s e ň

Z otevřeného Písma vycházel a k němu zase přiváděl i tábořský zpěv,⁴⁶ nejen snad eucharistická píseň "Bibli najprv otevruce". Neznáme však žádný tábořský zpěvník, takže jsme při určování tábořských písní odkázáni skoro výhradně na vnitřní kritiku, metodu, které s tak pronikavým zdarem užil Zdeněk Nejedlý. Z písní o spasení lidu na horách k nám mluví mocná naděje v brzký zvrat poměrů a naprostou palingezezi světa, které ovšem musí předejít odchod na poušť a exodus z dosavadních civilizačních forem. Pedagogickou vmlouvavost dal svým skladbám Jan Čapek tím, že je koncipoval pro děti. Jejich zpěv, rytmizovaný výzvami jako "Starší, rcetež

s námi: Amen!" strhoval pak k radostnému přitakání i dospělí. Dětem také vložil Čapek do úst děkovnou píseň za vítězství na Vítkově hoře. Jan Čapek, který se ostatně v mohutné válečné písni "Ktož jsou boží bojovníci" přímo podepsal zpětným akrostichem, jak zjistil Emil Pražák, je z nejsilnějších autorských osobností tábořských. Jeho Knížky o večeri Páně z r. 1417 dovolují sledovat přerod Jakoubkova žáka v tábora, přerod, jaký jistě prožili mnozí další Čapkovi vrstevníci na cestě od reformace k revoluci,⁴⁷ přerod, jímž je tábořská literatura naveskřz poznamenána.

Č l á n k y

Pozornost zasluží v tábořském písemnictví snaha využít jiným, protichůdným směrem scholastickou zvyklost sestavovat naukové články. Je známo, jak vydatně tímto způsobem pracovala inkvizice pořizující celé soupisy bludných zásad. Bývaly buď vypisovány z děl autorů, jejichž kacířství se mělo prokázat, nebo sestavovány z doslechu či podle výslechů, aby sloužily jako směrnice pro výslechy další. I kališnické pražské kruhy universitní a kněžské vlastně jen pokračovaly v této tradiční praxi, když pořizovaly soupisy bludů tábořské levice⁴⁸ nebo později vznášely obvinění proti tábořství vůbec.⁴⁹ R. 1417 se někdejší Husův advokát Jan z Jesenic pokusil po právníku obrátit jaksi naruby devět tezí, které mu zaváněly valdenským extremismem, a touto cestou protokolárně stanovit program reformace ortodoxní a legitimistické.⁵⁰ Táboři, zdá se, důvěřovali od počátku ve sdělnou účinnost programových požadavků, formulovaných v člancích, v artikulích. Stručnost, pádnost a zapamatovatelnost zastávaných zásad mluvila v jejich prospěch u lidí, kteří jako táboři byli odhodláni skoncovat s "mnohomluvností a zmatenou obšírností".⁵¹ Sententia-liter predicare et annunciare⁵² je rovnou charakteristický způsob tábořské jazykové komunikace, nejen uplatňovaný při vyhlásování aktuálních článků, ale pronikající i do ostatních tábořských projevů. Pokud jde o články v nejvlastnějším

smyslu, známe jich pět a dalších čtrnáct už z doby poutí na hory.⁵³ Počátkem srpna 1420 předložila obec táborů a všech příchozích svých dvanáct požadavků Praze⁵⁴ a podtrhla jejich naléhavost poukazem na bratří, kteří za ně prolili krev, poukazem o to výmluvnějším, že byla v nejživější paměti nedávná bitva vítkovská.

V naznačené souvislosti by se také neměla podceňovat účast táborů na formulaci čtyř pražských článků, tím méně pak na jejich interpretačním klíči, jak jej podal v květnu 1432 sedmý bod dohody o chystaných jednáních mezi husity a koncilem v Basileji, proslulý "chebský soudce". Sunou-li v pořadí čtyř artikulů táboreské dokumenty důsledně do popředí požadavek sekularizace a veřejné nápravy a zdůvodňují-li táboreské manifesty potřebou obrany a šíření svatých pravd artikulů válku, již se bratrstva odvážila, je tím sdostatek potvrzeno, že Tábor viděl ve čtyřech člancích podstatně víc než jen kompromis z nouze.⁵⁵

Podobu článků mívala ostatně i synodní usnesení a nejedno hádání táboreských bohoslovců s mistry pražskými nebo i se zástupci katolické strany. Přehled těchto usnesení, pokud se dají rekonstruovat, jsem podal jinde.⁵⁶ V mezích jimi určených se namoze pohybovalo i táboreské písemnictví prohlubujíc jejich odůvodnění a odhalujíc jejich zdroje a záměry.

Zevrubně by bylo třeba promluvit o táboreském písemnictví t r a k t á t o v é m . Zahrnuje mj. neobyčejně cenné trosky původních projevů táboreské levice.⁵⁷ Jejich vliv se nepřímou uplatnil ještě po roce 1421 také v pozdější bohaté tvorbě táboreské, soustředěné výkladem i polemikou k otázkám večere Páně.⁵⁸ Omezený rozsah našeho příspěvku nedovoluje se u nich pozdržet. K jiné příležitosti rovněž odkládáme pozoruhodné táboreské rozběhy apologeticky d ě j e p i s n é , čestně zastoupené Biskupcovou Táboreskou kronikou⁵⁹ a basilejským deníkem Prokopova tajemníka Vavřince z Reichenbachu,⁶⁰ stejně jako táboreskou snahu povýšit vojenský kázeňský řád na sdělení

28349 Z3

smyslu družného života tváří v tvář smrti. Jen několika slovy připomenou přece aspoň táboreské písemnictví vyznavačské a táboreské manifesty.

V y z n á n í

Mluvě o způsobu, jímž táboreská kněží sdělují a obhajují své zásady, Biskupec naznačil, že jde od resumere k dilatate. Shrnující povahu mívaly články, kdežto jejich zdůvodňující rozšíření ústilo ve spis vyznavačský, v konfesi. Přechodné stadium dobře reprezentuje podání, jež Václav Koranda odevzdal jménem táborů 3. ledna 1421 na staroměstské radnici. V podání⁶¹ Biskupec zřejmě resumoval výklad, s nímž se přihlásil na nedávném hádání v domě zmrzlikovském. Z jeho diskusí tu připomenul některé velmi živé výstupy. Hlavním cílem ovšem nyní bylo prokázat, že závazný příklad Ježíšův a apoštolův příkazně nutí tábory zjednodušit mešní obřad do krajnosti. Přitom se Biskupec přiměl k obvyklé metodě disputační, pěstované na universitě (po dvou supposicích formuloval závěr, který opatřil korrelarií a doplnil odpovědí na námítky mistrů). To je rys pro Biskupce stejně příznačný jako věty přetížené myšlenkovým nábojem a rozlévající se pod tlakem vyznavačského patosu do rytmického zvlnění. Už zde stojí táboreské vyznání na principu pohotovosti vůči pravdě (parati obedire veritati), tedy pokroku v poznání, a to i za cenu rozchodu s váženým učitelem Jakoubkem, protože couvl před důsledky požadavku, který sám pomohl nastolit.

Vrcholným dílem táboreského vyznavačství je ovšem až po deseti letech sepsané Vyznání a obrana.⁶² Vzešlo z vnitrohusitského jednání v pražském Karolinu z konce dubna 1431. Je to zralý plod druhého vývojového období Tábora, v němž se táboreské myšlení konsolidovalo po krátkém počátečním výkyvu doprava a ustálilo nalevo. Válečné úspěchy zabezpečily táboresství navenek a přispěly lvím podílem jak k mezinárodnímu ohlasu jeho revoluční myšlenky, tak také k tomu, že se táboreská kněží mohli nyní odhodlat vyjádřit své zásady bez valně

brzdivého ohledu na scholastické formulace poráženého nepřítele.

M a n i f e s t y

V 15. století byly okamžiky, kdy husitské manifesty vzrušovaly skoro celou Evropu. Tábor měl na tvorbě a lidovém rozšíření tohoto typicky husitského literárního žánru utvářivý podíl. Sérii tábořských manifestů zahajuje české provolání poutníků z Bzí hory. Tam svolal k 17. září 1419 výmluvný Václav Koranda z Plzně shromáždění, které už napevno mohlo počítat s převratem, který v Praze způsobily zástupy Želivského. Bylo však už také zneklidněno obavou o další vývoj. Proto jeho provolání hlásá myšlenku osvobození z ustálených struktur mocenské a farnostní soustavy odůvodněním poutí na hory a vyhlášením potřeby dalšího jednomyslného postupu na základě dohody. Pro ni mělo jasně připravené požadavky: svobodu božímu zákonu a všemu království počestné dobré cestou rázného odstranění veřejných pohoršení. Tato první formulace pozdějších pražských článků je zde vyslovena ještě za předpokladu, že je možno apelovat na svornou odpovědnost stavovsky uspořádané společnosti, tedy nového "krále, pánů, rytířů a panošů i vši obce křesťanské". Nejblíže příští dny a měsíce ovšem ukázaly, že se cesta vpřed nemohla vyhnout narušení třídního smíru.⁶³

Táboři měli také jistý podíl na výzvě spojených husitských vojsk, vydané 5. listopadu 1420, čtvrtý den po vítězství před Vyšehradem, a to podpisem Prokopa z Ústí, syna odané ctitelky Husovy Anny z Mochova, pána Kamenice nad Lipou, jenž nedávno po svém přispěl ke vzniku Tábora.⁶⁴

Zvláštní skupina tábořských manifestů souvisí pak s husitskou ofenzívou, jak ji po r. 1428 prosazoval Prokop Veliký. Po jeho přesvědčení by přijetí čtyř artikulů za hranicemi Čech nejenom odstranilo příčinu dosavadních válek, nýbrž i manifestovalo univerzálnost původního husitského ideálu.

Odtud tábořská snaha šířit pražské články v okolních zemích, apelovat jimi na možné spojence v prostředí měst a venkova a zjednat pro ně i platformu misijně účinné diskuse. Spanilé jízdy měly této snaze dodat pádnost a přesvědčivost také u držitelů moci. Pod tímto tlakem vskutku slíbil kurfiřt Fridrich Hohenzollernský, že husitům vymůže svobodné slyšení v Norimberce. Slibu však nedostal a minul se i s poselstvem, které Koranda vedl do Chebu. Zde nejspíš byl publikován 25. května 1430 německý manifest jménem obyvatel českého království. Národnostní zřetel v něm ustoupil zcela dominantní starosti o veřejné blaho všeho křesťanstva. Křivdy, zaviněné "hříchem lidí nejvýše postavených", nebudou odstraněny, dokud se nesplní čtyři požadavky husitů. Příznačně klade manifest na první místo otázku vyvlastnění církevních statků a o kalichu mluví na posledním místě. Za touto stupnicí hodnot musíme předpokládat stanovisko tábořsky radikální.⁶⁵

Současně, ne-li už dříve, poslalo do německých krajín obsáhlý manifest pět předních tábořů, z jejichž zkomolených jmen bezpečně rozeznáváme Prokopa a Korandu, hádáme na Markolda ze Zbraslavic a o Závišovi a Smolíkovi nic nevíme. Manifest nepožadoval méně než revoluci. Pronikl jako žádný jiný až do Anglie, Francie a Španělska a vzbouřil konzervativní teology několika universit.⁶⁶

Horlivosti kardinála Giuliana Cesariniho se v létě 1431 podařilo vyzbrojit a postavit armádu páté křižácké výpravy proti Čechům. Od hranic, za nimiž houstlo křižácké vojsko, vyšel 21. července toho roku manifest, na jehož textaci nemohli táboři nemít účast.⁶⁷ A oni byli také výlučnými autory německého manifestu, který se o vánocích 1431 objevil přibit na vrata radnice v Basileji, místě koncilu, jemuž předsedal Cesarini, poražený u Domažlic.⁶⁸ Vedle opakovaných starších požadavků nové jsou zde výhrady k nadějím, vkládaným do koncilu, a mistrná zkratka pranýřující surovou mezinárodní činnost inkvizičních soudů. Z prosince 1434 je výzva Jana Roháče z Dubé, vážící vinu na lipanské porážce a stále ještě nepoko-

řene varující před zradou svobod, které si dlouholetou válkou vybojovala husitská města. A tímto Roháčovým voláním do zbraně⁶⁹ by se řada tábořských manifestů uzavírala, nebýt o deset let pozdějšího otevřeného listu stárnoucího Biskupce, jež poslal na Moravu. List je ovšem dochován jen v pozdním německém přepise a je tak jímavě krásný, že jej Palacký i Nejedlý z kritické opatrnosti prohlásili za falsum.⁷⁰

V manifestech se táborům podařilo oslovit prostředkem slohové humilitas prostého člověka, na němž jim záleželo. Jeho zřetel chtěli "obrátit k závažnosti činů pozemského života".⁷¹

P o z n á m k y

- 1 Karel Sabina, Dějepis literatury československé staré a střední doby, Praha 1866, 546.
- 2 Sabina nebyl bez viny na vzniku této představy. Napsal: "Jaká to tedy ztráta, že duševní plody právě této, novými a na onen čas velkolepými myšlenkami nejbohatší strany se nám než v odvozených jen a kalných pramenech zachovaly."
- 3 Arne Novák, Československá vlastivěda VII, Písemnictví, Praha 1933, 42.
- 4 Jan Příbram, Professio fidei z r. 1430 u J. Cochlaea, Historia Hussitarum, Mohuč 1549, 516-517.
- 5 Rudolf Urbánek, Lipany a konec polních vojsk, Praha 1934, 180, pozn. 99.
- 6 Už r. 1424 (datování u F. M. Bartoše, ČČM 1914, 150, pozn. 4) se mohl sám Prokop Holý ohlížet na dobu, kdy tábořské písemnictví prošlo prvním zničujícím ohněm v souvislosti s likvidací pikartů. Způsob, jakým to podle Příbrama učinil (Život kněží tábořských u Jos. Macka, Ktož jsou boží bojovníci, Praha 1951, 304), naznačuje, že akce, v níž došlo ke zničení zejména eucharistických traktátů tábořské levice, nevznikla bez podnětu pražských universitních mistrů a že se k ní Prokop odhodlal i z ohledu na ně.
- 7 Tábořský senior Mikuláš Biskupec z Pelhřimova hleděl zachránit své knihy a tábořské písemnosti před svým zatčením tím, že je svěřil 1452/3 bakaláři Janovi Morávkovi. Po deseti letech přechovával tábořskou literaturu M. Mikuláš z Hořepníka, už v době, kdy na příkaz krále Jiřího bylo zahájeno pátrání po Biskupcových spisech (duben 1461 - F. M. Bartoš, Konec Mikuláše Biskupce, ThPř KR 1961, 90-93).
- 8 F. M. Bartoš, ČČM 1919, 176.
- 9 Podnětný rozběh tím směrem učinil Bohuslav Souček, Veritas super omnia: z biblických studií a odkazu Mikuláše Biskupce z Pelhřimova, Th Př KR 28 (1961), 73-90.
- 10 Tak je nazval F. M. Bartoš, Do čtyř pražských artikulů, Praha 1925, 45n.

- 11 Vydal J. Macek, Ktož jsú boží bojovníci 299, 300, 304.
- 12 Z Biskupcova výkladu na Apokalypsu u B. Součka, Th PŘ KR 1961, 86, pozn. 16.
- 13 Viz Rudolf Urbánek, Lipany a konec polních vojsk, 37.
- 14 Amedeo Molnár, Les Vaudois au Moyen Age, Torino 1974, 238-252.
- 15 Tamtéž 274-282; týž, Ohlas táboreské konfese u románských valdenských, Strahovská knihovna 1970, 271-283.
- 16 Pět svazečků vydaných Otto Brunfelsem 1524 a 1525 ve Štrasburku pod jménem Husovým, poslední pak jako Processus consistorialis, vydal za mé redakce W. F. A. Jakobsmeier v Hildesheimu (Olms) 1975 s názvem Matthias Janov, Opera.
- 17 Viz níže poznámku 65.
- 18 Viz níže poznámku 41.
- 19 Vydal J. Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 274.
- 20 Josef Pekař, Žižka a jeho doba IV, Praha 1933, XIIIIn.
- 21 Doklady v mém článku Réformation et Révolution, le cas du senior taborite Nicolas Biskupce de Pelhřimov, Communio viatorum 1970, 137 až 170.
- 22 Jaroslava Pečírková, Husitské manifesty jako literární díla, AUC - Phil. et Hist. 5, 1966, 91.
- 23 Jakoubek r. 1417 v odpovědi Janu Gersonovi u Paula De Vooghta, Jacobellus de Stříbro, premier théologien du hussitisme, Louvain 1972, 192.
- 24 Erich Auerbach, Mimesis, Praha 1968, 137-138.
- 25 Výklad na evangelijní harmonii, rukopis vídeňský 4920, fol. 11^v.
- 26 Táboreská kronika u C. Höfler, Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung, II, Wien 1865, 476.
- 27 Doklady v mé stati K otázce reformační iniciativy lidu ve sborníku Příspěvky k dějinám utrakvismu, Praha-Kalich 1978, 31-32, pozn. 71 až 75.
- 28 K dokladům shromážděným u B. Součka, Česká apokalypsa v husitství, Praha 1967, 70-71, lze přivít pohoršenou reakci Jana z Dubrovníka, vydal F. Palacký v Monumenta conciliorum saec. XV, Wien 1857, 165.

- 29 Bohuslav Souček, Česká Apokalypsa, 73-98.
- 30 O tom výrok Biskupcův u Součka, 83, pozn. 25. Srov. Antoin Matějček, Bible Filipa z Padeřova v Urbánkové Sborníku Žižkově, Praha 1924, 149-169.
- 31 Viz F. M. Bartoš a Amedeo Molnár, Z dějin biblické konkordance u nás, KR 1954, 176-178.
- 32 Jan Želivský, Dochovaná kázání z r. 1419, vyd. A. Molnár 1953, 191, podle Opus arduum valde, Lutherovo vydání vitemberské 1528, fol. 111^f. Ke vztahu táborů ke klášterům Augustin Neumann, Katoličtí mučedníci doby husitské, Hradec Králové 1927.
- 33 Mikuláš z Pelhřimova, Vyznání a obrana táborů, přel. F. M. Dobiáš a A. Molnár, Praha 1972, 82.
- 34 Lorenzo Valla, Antidotum z r. 1452, citovaný v díle Salvatore I. Camporeale, Lorenzo Valla, umanesimo e teologia, Firenze 1972, 318.
- 35 Veršované skladby doby husitské. Vyd. Frant. Svejkovský, Praha 1963, 112.
- 36 A. Molnár, Les Vaudois au Moyen Age, 377-385.
- 37 Staří letopisové čeští, vyd. F. Palacký - J. Charvát, 395.
- 38 A. Molnár v Příspěvcích k dějinám utrakvismu, 11. Viz svědectví Chelčického v Postille, vyd. E. Smetánka, Praha 1900, 1, 19.
- 39 Mikuláš z Pelhřimova v Táboreské kronice, Výbor z české literatury doby husitské II, Praha 1964, 260.
- 40 Vyd. F. M. Bartoš, Táboreské bratrstvo na soudě svého biskupa, ČPSÚ 29, 1921, 106; Ernest Denis, Huss et la Guerre des Hussites, Paris 1878, 284.
- 41 Sermones de Antichristo vydal 1524 ve Štrasburku Otto Brunfels jako Sermonum Iannis Hus ad populum tomus tertius. Viz pozn. 16. Popis vydání Brunfelsova a identifikaci hlavních předloh jednotlivých jeho kusů podal Jaroslav Prokeš, Brunfelsova edice domněle Husových spisů z r. 1524, ČČM 1919, 149-164. 238-256. K řešení otázky datování a autorství přispěl F. M. Bartoš, Sermones de Antichristo a Anatomia

- Antichristi v ČOM 1920, 52-59; Husitství a cizina, Praha 1931, 209 až 217, a Záhadná památka literatury tábořské, ThPř KR 25 (1958), 11-14; A. Molnár, Od reformace k zítřku, Praha 1956, 38-39.
- 42 Anatomia Antichristi vydána Brunfelsem už v prvním svazěku z r. 1524 s názvem Ioannes Hus De Anatomia Antichristi liber unus. Týž reprint jak uveden v pozn. 16.
- 43 Anatomia, fol. 44a: "Christus existens localiter in coelo, est tamen in hoc mundo virtualiter, potentialiter, spiritaliter, vere et realiter, immo et in electis." Srov. s Němcovým De quatuor modis essendi u Jana Sedláka, Tábořské traktáty eucharistické, Brno 1918, 44 a s jeho grafickým přehledem, vydaným Zdenkem Souškem ThPř KR 25 (1958), 16. Zejména z této shody usoudil F. M. Bartoš právem na tábořského autora Anatomie, ale důkaz, že jím je přímo Jan Němec, to ovšem není.
- 44 Annotationes in Apocalypsim ve vídeňském rukopise 4520. Začátek otiskl B. Souček přílohou JSH 1938. Obsahový rozbor podal F. M. Bartoš, Tábořské bratrstvo na soudě svého biskupa, ČPSČ 1922, 102-122. Srov. Amedeo Molnár, Apocalypse 12 dans l'interprétation hussite, RHPR 1965, 224-227.
- 45 Mnohosvazkové dílo známe ve třech redakcích, dochovaných ve třech rukopisech pražských a čtyřech vídeňských, o nichž poučuje F. M. Bartoš, JSH 1938, 65-67, a B. Souček, Veritas super omnia, ThPř KR 1961, 75. Druhou z úvodních kvestí De divisione Scripture sacre multiplici z r. 1437 vydal Am. Molnár v CV 1970, 154-170.
- 46 Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu za válek husitských, Praha 1913, v druhém vydání Dějiny husitského zpěvu IV, Praha 1955. - F. M. Bartoš, Kniha Zdenka Nejedlého o husitské písni a bohoslužbě, Praha 1915; týž, Kněz Jan Čapek, SH 5, 1957, 31-42. - Emil Pražák, Ktož jsou boží bojovníci, Strahovská knihovna IV, 1969, 5-15. - Am. Molnár, Knížky o večeri Páně kněze Jana Čapka, KJ 62 (1976), č. 13.

- 47 Např. M. Jan Jičín, z jehož pera vzešlo odůvodnění odchodu na hory - Am. Molnár, Mistr Jičín v době snažné práce, KJ 63, 1978, č. 8.
- 48 Takové povahy jsou soupisy zásad chiliastických z r. 1420, o nichž Jos. Macek, Tábořské chiliastické články, SH 1, 1953, 53-64.
- 49 Tak Jan Rokycana, De septem culpis Taboritarum r. 1431; o tom Am. Molnár v úvodní studii k Vyznání a obraně tábořů, 1972, 21-28.
- 50 Jiří Kejř, Husitský právník M. Jan z Jesenice, Praha 1965, 109. Howard Kaminsky, A history of Hussite Revolution, Berkeley 1967, 230.
- 51 Mikuláš z Pelhřimova, Vyznání a obrana tábořů, 262.
- 52 Biskupec u C. Höflera, Geschichtschreiber II, 478-479.
- 53 Tamtéž. Vavřinec z Březové, Husitská kronika ve FRB V, 403-405 (překlad F. Heřmanského, Praha 1954, 91-93).
- 54 Vavřinec z Březové ve FRB V, 297-400 (Heřmanský 84-86). Cf Kaminsky, A history, 376n.
- 55 Luboš Lancinger, Čtyři artikuly pražské a podíl universitních mistrů na jejich vývoji, AUC - Historia universitatis III, 2 (1962), 3-61; v příloze přehled formulací i tábořských. O účasti tábořů na formulaci soudce chebského Am. Molnár, Les Vaudois au Moyen Age, Torino 1974, 247 a Vyznání a obrana tábořů, Praha 1972, 31-32, 39 a 72.
- 56 Vyznání a obrana tábořů, 43-50.
- 57 Např. chiliastické povolání vydané Bartošem Do čtyř pražských artikulů, Praha 1925, 96n, chiliastický traktát (tamtéž 102-111), napomenutí k lidu (Archiv český VI, 1872, 41-44), chiliastická kvestie u Vavřince z Březové (přel. Heřmanský 1954, 104-111), dvojí traktát Martínkův Píseckým (české výňatky z Příbrama u Macka, Ktož jsou, 290-4, latinské, vydané Höflerem, Geschichtschreiber II, 828-830 opravil Palacký, Die Geschichte des Hussitentums und Prof. C. Höfler, Praha 1868, 48n.) Martínkovo Vyznání o chlebu života vydal Ant. Frinta v JSH 1, 1928, 8-12, a Kánišovo Vyznání víry dobré tamtéž 6-8.

- 58 Jan Sedlák, Táborské traktáty eucharistické, Brno 1918. Srov. E. Stein, Dva traktáty Jana Němce z Žatce, ČČH 42, 1936, 324-328. Markolta ze Zbraslavic Kvestie Utrum mali sacerdotes z r. 1424 u Biskupce ve vydání Höflerově II, 590-593. O českém znění Frant. Ryšánek v Pastrnkově Slovanském sborníku 1923, 281-293.
- 59 Vydal málo uspokojivě C. Höfler, Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung II, 475-820.
- 60 Jako Liber diurnus Petra Žateckého vydal F. Palacký v Monumenta conciliorum generalium saeculi XV, 1857, 287-357. Přeložil F. Heřmanský: Deník Petra Žateckého, Praha 1953. Autorství Reichenbachovo prokázal F. M. Bartoš, Nový historik táborský, Sborník historický 2, 1954, 97 až 103. Srov. Am. Molnár, Les Vaudois au Moyen Age, Torino 1974, 228.
- 61 Vydal Höfler II, 488-501.
- 62 Viz mou úvodní studii v knize Mikuláš z Felhřimova, Vyznání a obrana táborů, Praha 1972, 13-68.
- 63 Archiv český III, 205.
- 64 Manifest zaznamenal Vavřinec z Březové (PDČ V, 1893, 445, česky v AČ III, 1844, 217n). Jen německé znění má o jeden odstavec víc a cenné, i když zkomolené podpisy. Nepovšimnut zůstal Prokop z Ústí (Jocop von Auster) u Eberharta Windecke ve vydání W. Altmanna, Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds, Berlin 1893, 136-138.
- 65 Vydal r. 1524 v Norimberce pozdější německý reformátor Dánska Martin Reinhart s názvem Anzayung wie die gefallene Christenhait widerbracht müg werden in iren ersten standt. Můj překlad vyjde v knížce Husitské manifesty, Odeon 1979. Srov. F. M. Bartoš v JSH 13, 1940, 128n.
- 66 Vydal Alex. Reifferscheid, Neun Texte zur Geschichte der religiösen Aufklärung in Deutschland, ve Festschrift der Universität Greifswald 1905, 15-23.
- 67 Psán latinsky a určen hlavně říšským městům. Vydal Palacký, Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussiten-

- krieges II, Praha 1873, 228 až 231.
- 68 Manifest byl psán v listopadu. Původně německý text se nedochoval. Latinský překlad A. Kadlece v JSH 3, 1930, 70-86 podle latinského znění u Palackého, Monumenta conciliorum generalium saeculi XV, Vídeň 1855, 153-170.
- 69 Vydal F. M. Bartoš v JSH 4, 1931, 55-57.
- 70 K tomu Am. Molnár, Réformation et révolution, Communio viatorum 1970, 148 a 153, pozn. 66.
- 71 N. Rejchrtová v recenzi Biskupcova Vyznání, KJ 1974, č. 16.